

Султанова А.А.

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ТИЛИНДЕ ЭТИШТИН
КЕЛЕР ЧАГЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Султанова А.А.

ИССЛЕДОВАНИЕ ГЛАГОЛА БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ
НА ЯЗЫКЕ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

A.A. Sultanova

STUDY OF FUTURE VERB IN THE LANGUAGE
OF TURKISH-SPEAKING PEOPLES

УДК: 81'367.625

Макалада түрк тилдүү элдердин тилинде морфологиянын негизги сөз түркүмүнүн бири болуп эсептелген этиш сөз түркүмүнүн чак категориясы, анын ичинен этиштин келер чагынын түркология илиминде изилдениши тууралуу сөз болот. Мындан бир жарым кылымдан ашык мезгил мурда жазылган “Алтай тилинин грамматикасындагы” этиштин келер чак маанилери элдин оозунан алынган мисалдардын негизинде жазылгандыктан иштелген китептин этиш маанилерин так чагылдыра албаганын тарыхый шарттуулдук менен кабыл алып, өз деңгээлине жараша чагылдырылган деп эсептөөгө болот. С.Давлетов, С.Кудайбергеновдор жазган окуу китепте арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп -ар//-ер мүчөсү эсептелери айтылган. Түрк тилдеринин дээрлик бардыгында этиштин келер чагы арсар келер чак жана айкын келер чак деп эки топко бөлүнөрү айтылат.

Негизги сөздөр: морфология, грамматика, этиш, чак категориясы, келер чак, айкын келер чак, арсар келер чак.

В статье рассматривается категория времени глагола, являющаяся одной из основных морфологических категорий на языке тюркоязычных народов, в том числе изучается будущее время глагола. В “Грамматике алтайского языка”, написанной более полувека назад, будуще значения глаголов изложены на примерах из уст народа, так что можно с исторической условностью считать, что книга не в полной мере отражает значения глаголов. С. Давлетов в учебнике, написанном С. Кудайбергеновым, говорит, что морфологическим показателем неопределенного будущего времени являются члены -ар//-ер. Почти во всех тюркских языках глагол делится на две группы: определенное будущее время и неопределенное будущее время.

Ключевые слова: морфология, грамматика, глагол, категория времени, будущее время, будущее определенное время, будущее неопределенное время.

The article discusses the category of the tense of the verb, which is one of the main morphological categories in the language of the Turkic-speaking peoples, including the study of the future tense of the verb. Since the future tenses of the verbs

in the Altai grammar, written more than a century and a half ago, were written on the basis of verbal examples, it can be considered historically accepted that the book did not accurately reflect the verb meanings. The textbook written by the S. Davletov, S. Kudaibergenovs states that the morphological indicator of the period of hesitation is -ar // -er. In almost all Turkic languages, the future tense of a verb is divided into two groups: the future tense and the definite future tense.

Key words: morphology, grammar, verb, tense category, future tense, definite tense, hesitant tense.

Тил адам баласынын коомдук турмушунда өтө чоң роль ойнойт. Мына ошондуктан, тилди ар тараптан иликтеп үйрөнүү, анын ички сырларын жана мыйзам ченемдерин билүү байыркы замандан бери эле адамдарды кызыктырып келгендиги белгилүү.

Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө 5 миңден ашык тилдер бар. Ал тилдер чыгыш тегине же келип чыгуу жакындыктарына, грамматикалык түзүлүшүнө, окшоштуктарына карата түрдүү топторго бөлүнөт. Дүйнөгө кеңири таралган, сүйлөөчүлөрүнүн саны көп тилдер төмөнкүлөр: орус, кытай, англис, инди, түрк ж.б. тилдер.

Жалпы эле түрк тилдүү элдердин грамматикасында (морфологияда) негизги сөз түркүмдөрүнүн тобуна кирген этиш сөз түркүмү сөз түркүмдөрдүн ичинен эң көлөмдүүсү жана көптөгөн категориялары бар татаалы деп эсептелет. Ошентип кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүнүн ичинде этиш сөз түркүмү өзгөчө орунда турат. Анткени биринчиден, этиштер тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Экинчиден, этиш сөздөрдүн башка тилдерден өздөштүрүлүшү өтө сейрек учурайт. Алар тилдеги туруктуу лексико-грамматикалык топту түзөт. Кыргыз тилине башка тилдерден этиш сөздөрдүн ооп келиши, башкача айтканда, кабыл алынышы жокко эсе. Үчүнчүдөн, этиш сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү да өтө татаал, анын грамматикалык категориялары

бир нече, аларды өздөштүрүү бир топ оор.

Заттардын кыймыл-аркетин, ал-абалын билдирген этиштин чак категориясы бардык тилдерге мүнөздүү болуп эсептелет. Анткени, иштин, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын аткарылышы ар дайым убакытка көз каранды болот. Иштин аткарылгандыгы өткөн чакка, азыр айтылып жаткан мезгилде аткарылып жатышы учур чакка, сөз болуп жаткан мезгилден кийин, келечекте аткарылары келер чакка тиешелүү. Этиш сөздөрдүн мындай касиети дүйнө жүзүндөгү бардык элдердин тилинде ошол тилдердин өздөрүнө гана тиешелүү грамматикалык каражаттары менен айтылып, адамдар бири-бири менен пикир алышат.

Түрк тилдүү элдердин тилинде этиштин чак категориясы бар болгондой эле кыргыз тилинде да чак маселеси каралат. “В киргизском языке, как и в других тюркских языках значение времени в наиболее полном виде проявляется в изъявительном наклонении. В современном киргизском языке изъявительное наклонение имеет три времени прошедшее, настоящее и будущее”, деп белгилүү тилчи А. Турсунов айткандай азыркы кыргыз тилинде этиштин чак категориясында үч чак бар: өткөн чак, учур чак, келер чак.

Түркологиялык эмгектерде этиштин келер чак маанилери бир топ терең изилденген. Түрк тилдеринде келер чактын чагылдырылышы боюнча бир нече түрк тилдеринин грамматикалык көрүнүштөрүнө көз жүгүртөлү.

Белгилүү түрколог Н.К. Дмитриев башкыр тилинин грамматикасын жазып, анда этиштин келер чагына бир топ кеңири орун берет. Башкыр тилинде

Оң формадагы, жекелик санда

I жакта: *яз-ар-ын, гел-ер-ин;*

II жакта: *яз-ар-сың, гел-ер-сиң;*

III жакта: *яз-ар, гел-ер;*

Оң формадагы, көптүк санда

I жакта: *яз-ар-ыс, гел-ер-ис;*

II жакта: *яз-ар-сыңыз, гел-ер-сиңиз;*

III жакта: *яз-ар-лар, гел-ер-лер;*

Биз түркмөн тилинин грамматикасына көз салып жатып, этиштин келер чагынын арсар келер чак түрүндө терс форма айтылышында, негедир, *яз-мар-ын, гел-мер-ин, яз-мар-сың, гел-мер-сиң* формасында арсар келер чактын *-ар* мүчөсү, терс форманы билдирүүчү *-ба* (түркмөнчө *-ма*) мүчөсүнөн ажыратылбай көрсөтүлүп калганын байкадык.

Түркмөн тилинин айкын келер чагы үч жактын бардыгында тең *-жак/-жек* мүчөлөрү менен уюшулат.

этиштин атоочтуктар аркылуу уюшулган чак формаларын **Биринчи келер чак** жана **Экинчи келер чак** деген түрлөргө ажыратып [4,161-б.] караган.

Биринчи келер чак деп башкыр тилиндеги *-ыр, -ер, -ор, -өр* мүчөлөрү менен уюшулган келер чак этиштерди айткан. Бирок, бул *-ыр, -ер, -ор, -өр* мүчөлөрүн келер чактагы атоочтук катары башкыр тилинде салыштырма түрдө сейрек колдонулат, деп жазат [4, 148-б.].

Башкыр тилинде этиштин терс *-мас, -мэс* мүчөлөрү экенин белгилейт. (мунун теги *-ма -э* экенин көрсөткөн).

Чынында Биринчи келер чак келер чак атоочтуктун жак көрүнүшү болуп саналат, деп айтып, башкырлар “*я есмь тот, который возьмет//брать*” маанисинде сүйлөшөт [4, 149-б.] деп жазган.

Башкыр тилиндеги Экинчи келер чакты Н.К. Дмитриев өткөн келер чак деп эсептеп, бул келер чак атоочтуктун *-асак* мүчөсү жана *инем* деген сөз аркылуу уюшула турганын айтат [4, 154-б.].

Мисалы *аласак инем, аласак инең, аласак ине, аласак инек, аласак инегез, аласак инелэр.*

Түркмөн тилинин грамматикасында этиштин келер чагы кыймыл-аракет жана ал-абал сүйлөп жаткан мезгилден кийин аткарылары тууралуу айтылып, келер чак: айкын келер чак жана арсар келер чак (будущее некатегорическое и будущее категорическое) болуп экиге бөлүнүшү айтылат. Аталган эмгекте арсар келер чак негизги этиш сөзгө *-ар/-ер* мүчөлөрүнүн жалганышы менен жасалат деп берилип, төмөнкүдөй мисалдар келтирилген.

Терс формадагы, жекелик санда

яз-мар-ын, гел-мер-ин;

яз-мар-сың, гел-мер-сиң;

яз-маз, гел-мез.

Терс формадагы, көптүк санда

яз-мар-ыс, гел-мер-ис;

яз-мар-сыңыз, гел-мер-сиңиз;

яз-маз-лар, гел-мез-лер.

Ногой тилинин грамматикасында да этиштин келер чагы кыймыл-аракет жана ал-абал сүйлөп жаткан мезгилден кийин аткарылары тууралуу айтылып, келер чак: айкын келер чак жана арсар келер чак болуп экиге бөлүнүшү белгиленет. Аталган ногой тилинде жазылган эмгекте да арсар келер чак негизги этиш сөзгө *-ар/ер, -р* мүчөлөрүнүн жалганышы менен жасалат деп берилип, мисалдар келтирилген. Жекелик санда *бар-ар-ман, бар-ар-сын, бар-ар; бер-ер-мен, бер-ер-син, бер-ер.* Ал эми көптүк санда : *бар-ар-мыз, бер-*

ер-миз, бар-ар-сыз, бер-ер-сиз, бар-ар-лар, бер-ер-лер. Үчүнчү жакта арасар келер чактын –*ар* мүчөсүнөн кийин –*лар* мүчөсү уланат. Кээде кыска вариантта калышы да мүмкүн. Башкача айтканда, –*ар* мүчөсү гана уланышы мүмкүн.

XIX кылымда жазылган алтай тилинин грамматикасында (ГАЯ) зат атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр, тактооч, жандооч, байламта деген сөз түркүмдөрү тууралуу түшүнүктөр берилген. Албетте, бул эмгекти тарыхый шарттуулук менен карайбыз, сөз түркүмдөрүнүн бардыгы боюнча толук түшүнүктөр берилген эмес.

Бизге тиешелүүсү этиш. Этиш – өз алдынча негизги сөз түркүмдөрдүн бири, ал предметтин аракетин же абалын жак формаларында белгилейт жана өзүнө мүнөздүү категориялары аркылуу субъект менен кыймыл-аракеттин объектисинин карым-катыш мамилесин, ыңгайын, чакты жана жакты мүнөздөйт [9, 66-б.].

Ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышына карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Чындыкка карата бул мамилени билдирүү үчүн кыргыз тилинде беш ыңгай колдонулат: жай (баяндагыч), буйрук, шарт, тилек, ниет.

Баяндагыч ыңгай өткөн чак, учур чак, келер чак түрүндө кыймыл-аракеттин аткарылышын ачык көрсөтөт: окудум, окуйм, окуйт.

Шарттуу ыңгай менен тилек ыңгай иштин болор, болбосун күнөм, арсар кылып көрсөтсө, буйрук ыңгай буйрууну билдирет: жазса, жазгай эле, жазсын.

Субъект менен кыймыл-аракеттин объектисинин ортосундагы өз ара карым-катнаш мамиле категориясы деп аталат.

Келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болоорун билдирет. Келечекте болуучу кыймыл аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирде ачык болсо, бирде арсар, күмөндүү болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу этиштин келер чагы да айкын келер чак жана арсар келер чак болуп экиге бөлүнөт.

Айкын келер чак кыймыл аракеттин келечектеги болоору анык, ачык экендигин билдирет.

Арсар келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болоору же болбоосу арсар, күмөн экендигин билдирет.

Алтай тилинин грамматикасында этиш сөз түркүмү ырааттуу берилген эмес. Анын келер чак маанилери атайын бөлүнүп көрсөтүлбөй, буйрук формаларында экинчи жактын мүчөлөрү жалган мисалдар катары гана келтирилген: *алыңар, алыгар, алаар*. Ошону менен бирге буюруу маанисиндеги –*гын*, –*сын* (–*зын*) мүчөлөрү жана биринчи жакты туюндурган –

айын, көптүк санда –*ык*, –*лы* (алалы) мүчөлөрү келтирилген, булардын грамматикалык маанилеринде келер чак мааниси бар [1, 62-63-б.]. Бирок, китепте жогоруда белгилегенибиздей, келер чак деп айтылган эмес.

Эмгекте келер чак этиш сөздөрдүн жак мүчөлөрү менен өзгөрүшү жакталыш көрсөтүлгөн таблицаларда орун алган: *саткынча, жазгынча, келгінче, көлөгінче* – чакчыл келер чак; *жазайттан, келеттен* – учур-келер чак атоочтугу [1, 77-б.]. Учур-келер чак; *жазайт, келет; жазайдылар, келеділер; жазайзың, келезің* [1, 78-б.].

Китептин башка бир жеринде келер чак чеги (предел в будущем) деп жазып, келтирген мисалдары чакчыл сөздөр: *жарык жарып тургынча журугер* – жарык жарып турганча жүргүлө; *жаманның колына бергінче, жакшының жолына сал* – жамандын колуна бергенче, жакшынын жолуна сал.

Мындан бир жарым кылымдан ашык мезгил мурда жазылган бул эмгекте этиштин келер чак маанилери, жакшыдыр-жамандыр, өз деңгээлине ылайык чагылдырылган. Элдин оозунан алынган мисалдардын негизинде иштелген китептин этиш маанилерин так чагылдыра албаганын тарыхый шарттуулук менен кабыл алабыз.

Азыркы алтай тилинин грамматикасында (2017) этиш сөз түркүмүнүн чактары анын ичинде келер чак маанилери бир топ кеңири түшүндүрүлгөн келер чактын грамматикалык уюшулушу тууралуу, “Будущее время в алтайском языке представлено причастными формами на –(а) р и на й/АтАн, которые являются членами одного формального ряда, объединенного основным значением следования моменту речи и противопоставленного временным рядом настоящего и прошедшего времени”, деп жазылган. Бул аныктаманын негизги мааниси 1869-жылдагы китептин келер чак маанилеринин чагылдырылганынан анча деле айырмаланбайт. Ал эмгекте келер чак деп жазылып, атайын белгиленбегени менен азыркы алтай тилиндегидей эле атоочтук (причастие) аркылуу уюшулганы мисалдар менен бекемделген. Мына ушундай көз караш кыргыз тилинин грамматикасы: морфология (1964) окуу китебинде чагылдырылган. “Арсар келер чак этиштин уңгуга же негизге атоочтуктун –*ар* мүчөсүнүн, андан кийин тийиштүү жак мүчөнүн уланышы менен түзүлөт” [6, 242-б.].

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдор жазган окуу китепте бул көз караш айтылбайт, “Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп –*ар*//–*ер* мүчөсү эсептелет” [7, 172-б.], деп аныктама берилген.

Биз –*ар* мүчөсүнүн этиштин келер чагынын

көрсөткүчүбү же атоочтуктун мүчөсү болуп туруп келер чакты уюштурган мүчөбү экенин иликтеп отурбайбыз. Бул маселе Э.А. Грунина тарабынан иликтенип чыккан.

Учур-келер чак проблемасы боюнча Э.А. Грунинанын тарыхый максаты жазылган макаласы жарыяланган. Макалада түрк тилдеринде *-р* уланды мүчөсүнүн тарыхый өнүгүшү талкууга алынган. Бул уланды мүчөнүн грамматикалык маанисинин уланды мүчө жалганбай турган учурда да туюндурула тургандыгы эске алынган.

Учур чакты да, келер чакты да туюндурган *-р* уланды мүчөсүнүн Орхон-Енисей жазууларында да, XI кылымда Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө да, андан кийинки жазма эстеликтерде да бар болуп, айтылып келе жаткандыгын талдап көрсөтөт. Айрым эстеликтерде *-йур* болуп айтылгандыгын (*-jur, -jür*) да каттап иликтөө жүргүзөт. Батыш европалык, турциялык жана орус-совет чыгыш таанучулардын эмгектериндеги фактыларды келтирип, азыркы түрк тилдериндеги көрүнүшүн изилдейт. Негедир, окумуштуунун мисалга тарткан фактыларынын дээрлик бардыгы түрк тилдеринин батыш тобунун, тагыраагы түндүк-батыш кыпчак тилдер тобундагы түрк тилдеринен келтирилип изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Жазма эстеликтердеги *-р* уланды мүчөсү менен туюндурулган учур-келер чактын ошол батыш түрк тилдеринде сакталгандыгына басым жасалган.

Чыгыш тобундагы түрк тилдерине да мисалдарды келтирсе, маселе бир канча терең иликтенген болор эле. Тофалар тилинде, мисал үчүн, *-р, -ыр* айкын келер чакты (будущее категорическое время) туюндурарын, кыргыз тилинде арсар келер чакты билдире тургандыгын мисалга келтирсе болмок.

Азербайжан тили боюнча жогорку окуу жайлар үчүн жазылган окуу китепте да этиштин келер чагы айкын келер чак (гэти кэлэчэк заман) жана арсар келер чак (гэри-гэати кэлэчэк заман) деп экиге бөлүнөт. Айкын келер чакты *-ачаг (-эчэг)* мүчөсү, ал эми арсар келер чакты *-ар (-эр)* мүчөсү уюштура турганы жазылган. [2, 175-176-бб.]. Бул жерде арсар келер чактын уюштурулушу негизинен кыргыз тили менен бирдей, ал эми айкын келер чактын уюштурулушунда олуттуу айырма бар. Азербайжан тилиндеги келер чактын *-ачаг* мүчөсү кыргыз тилинде чакчылдын *-ганча (-гыча)* мүчөсүнүн метатераланган түрү сыяктуу болуш керек.

Азыркы уйгур тилинин грамматикасында чак категориясы “этиш аркылуу баяндалган ар кандай аракет, абал, адатта, кандайдыр убакытта байланыштуу

болот – пене аркилик ипадаленген кеп кандак хепикет, халет, адэттэ, бирэр вакитка баглик боладу”, деп мүнөздөлөт [8, 221-б.]. Кыргыз тилиндегидей эле үч чак, **хазирки заман, келидиган заман, өткэн заман** болот деп айтылат. Келер чак бул грамматикада төрт түргө ажыратылып көрсөтүлгөн.

1. Айкын келер чактын (ениң келидиган заман) жак мүчөлөрү аркылуу уюшула турганы мисалдар менен көрсөтүлгөн: *кетимэн* – кетемин, *кетилэн* – кетесиң, *кетмэймэн* – кетпеймин, *кетмэйсэн* – кетпейсиң [8, 229-б.].

2. Арсар келер чак (гуман келидиган заман) *-ар, -мас* мүчөлөрү менен уюшула тургандыгы мисалдар менен көрсөтүлгөн: *барармэн* – барармын, *барарсэн* – барарсың, *бармасмэн* – барбасмын, *бармассэн* – барбассың [8, 230-б.].

3. Үчүнчү түрү болуп максат келер чак (мэксэт келидиган заман) деген айтылып, мисалдар менен *-макчы, -макчы + эмес* деген мүчөлөр аркылуу уюшулганы көрсөтүлгөн: *бармакчимэн* – бармакчымын, *бармакчисэн* – бармакчысың, *окумакчи эмэсмэн* – окумакчы эмесмин, *окумакчи эмэссэн* – окумакчы эмесиң [8, 230-231-бб.].

4. Келер чактын төртүнчү түрү катары шарттуу келер чак (шэртлик келидиган заман) деп айтылып, *келэр едим, келмэттим* – келбес элем, келбейт элем; *келмэс едиң, келмэттиң* – келбес элең, келбейт элең [8, 231-232-бб.] деген сыяктуу мисалдар келтирилген.

5. Башкыр тилинде келер чакты **килэсэн заман** деп айтып, аны *билдэхез килэсэк заман, билдэле килэсэк заман* деп экиге бөлгөн. Булардын биринчиси кыргыз тилиндеги *арсар келер чакка*, экинчиси *айкын келер чакка* туура келет.

6. Айкын келер чак башкыр тилинде *-асак, -эсек* мүчөлөрү менен уюшула тургандыгын жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттери үчүн жазылган окуу куралда айтылган. Ошондой эле учур чакты туюндурган этиштер мезгилди билдирген сөздөр менен айтылганда келер чакты туюндуруп калары да “*Мин иртэгэ хат язам*” деген сыяктуу мисалдар менен көрсөтүлгөн. Буюруу, өтүнүү, чакыруу, тилек маанисинде айтылган этиштердин да келер чакта боло тургандыгы белгиленген.

Адабияттар:

1. Грамматика алтайского языка. Составлено членами алтайской миссии. - Казань, 1869. - С. 62-78.
2. Гусейн-заде М. Г. Современный азербайджанский язык: ч.3, морфология. Учеб. пособ. - Баку, 1983. - С. 175-176.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Учебное пособие. - М., 1962.

-
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкырского языка, Учебное пособие. - М., 1948. - С. 149-161.
 5. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Учеб.пособ. - Л.: Наука, 1980.
 6. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Учебное пособие. - Фрунзе, 1964. - С. 242.
 7. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. Учебное пособие. - Ф. 1980. - С. 172.
 8. Современный уйгурский язык. Ч. 2. Морфология и синтаксис. Учеб.пособ. - Алма-Ата, 1966. - С. 221-232.
 9. Машрабов А.А., Көкчөева С.А. Орус жана кыргыз тилдеринде кыймыл этиштерди изилдөөнүн тарыхы (XIX-XX кылымдардын илимий материалдарында чагылдырылышы). / Известия вузов Кыргызстана. 2019. №10. - С. 66.
 10. Ураимов К.М. Сравнительные задачи обучения именительных и числительных глаголов в узбекских школах. / Наука и новые технологии. 2012. - №3. - С. 290-293.
-